

Fataburen 1980

Fataburen

1980

Tillverkning af Nationalgrupper till Paris Utställningen 1867

Fataburen

1980

Nordiska museets och Skansens årsbok

Redaktör: Ebbe Schön

Omslagsbilden: I Södermans ateljé.
Dockor tillverkas för Parisutställningen 1867.
Akwarell av Fritz von Dardel. Privat ägo.
Foto: Ulla Wåger, Nordiska museet.
Omslagsarrangemang: Håkan Lindström.

© 1980 Nordiska museet och respektive artikelförfattare.
Tryckt hos Bohuslänningens AB, Uddevalla 1980

ISBN 91 7108 187 9

Bruk och återbruk

Återanvändning av gamla kläder i bondesamhället

Ingrid Bergman

Vad som skall sparas och vad som skall kastas bort som sopor och oanvändbar lump bestäms av de värderingar och ekonomiska förhållanden som styr de enskilda människorna i det aktuella samhället.

Vår egen tid har beskrivits på följande sätt: "Det var den tiden, små barn, då människor hade ett förskräckligt besvär med att bli av med sina sopor. De kastade och kastade, och ju mer de kastade desto mer hade de att kasta; de använde faktiskt ingenting av allt de kastade" (Anna Wahlgren, 1976). I Sverige beräknas nu den totala avfallsmängden på ett år uppgå till ca sju ton per person och hushållsavfallet till ca 300 kg per individ och år. Men går vi bara några få decennier bakåt i tiden möter vi en helt annan inställning till producerade varor, även om de var nötta och slitna.

Det materialsnåla samhället

I bondesamhället präglades livsföringen av självhushåll och en utbredd sparsamhet. Ingenting fick förfaras utan allt blev använt på det sätt som många generationers erfarenhet lärt människorna vara bäst. Denna sparsamhet var väl oftast påtvingad av rådande ekonomiska förhållanden, men den var nog också följden av en sträng gudstro: Guds gåvor fick inte förslösas, ty Gud straffar på olika sätt den som slösar. Många gamla ordspråk vittnar också om denna livsinställning: "Slöseri är vägen till fattighuset" och "Man bör inte gå vardag grann, för då får man gå söndag likadan".

Inom självhushållet framställdes huvudparten av vad som behövdes för familjens livsuppehälle. Främst bland arbetsuppgifterna kom produktionen av födoämnen men

på andra plats kom framställningen av kläder och textilier. Råvarutillgången var dock vanligen knapp och det gällde att maximalt utnyttja de material som stod till buds.

Återbruk av yllekläder

De hemvävda tygerna var mycket slitstarka och kläderna varade därför länge. Det var för människorna naturligt att gå i lappade plagg, och många var tvingade att bära sina vardagskläder ända tills de inte längre gick att laga.

Återbruket av de utslitna yllekläderna varierade. Större välbevarade partier kunde användas till att fodra eller till att sy andra plagg eller textilier av, mindre stycken användes till att laga eller dekorera med. Ett exempel på den senare företeelsen är de i Hälsingland och Gästrikland vanligt förekommande trastäckena med mönster av inslagna lappar i olika färger. Lapparna härrörde från bl a röda vadmalssstrumpor och randiga livstycken samt från grant mönstrade bomullsplagg (fig 2). Till dessa och andra mer eller mindre välkända ändamål återbrukades delar av själva tyget, men man har också i hemmen kunnat återvinna yllet, dvs genom olika processer förvandla det slitna tyget till material för nyframställning av yllevävar.

De gamla utnötta stickade plaggen klipptes då sönder i smala remsor och tygplaggen klipptes i små fyrkantiga bitar och plockades isär tråd för tråd. Man skilde härvid inte på de olikfärgade ulltrådarna, men var varpen av linne eller bomull var det viktigt att dessa trådar av annat material plockades bort.

"Sysslolösa fick vi inte vara, det var en

Fig 1. Sparsamhet tar sig olika uttryck i olika miljöer. I bondesamhället bars kläderna tills de ej längre kunde lappas eller lagas. Skjorta från Ravlunda, Skåne, inv nr 199 995. Foto Ulla Wäger, Nordiska museet.

farlig synd sa mor, därför hade vi alltid någon traskorg stående under sängen. Var det trasor av vadmal eller strumpor eller annat ylletyg skulle det repas upp till trådar" (Vilhelmina, Lappland). Efter förmåga deltog också barnen i självhushållets olika göromål. Men det var för de unga en föga eftertraktad sysselsättning att i timmar sitta och repa upp gammalt ylle. Även mycket små barn, fyra- till sexåringar, liksom de "allra gammalsta" på gården kunde hjälpa till med detta arbete.

De uppregade små ulltrådarna bearbetades sedan på två olika sätt. Enligt den ena

metoden kardade man endast trådarna "tills en tyckte att det bara var ull och inga trådar" (Ålem, Småland). Kardningen tog lång tid och "det var inget roligt arbete, då det rök rätt bra" (Hova, Västergötland). Denna metod var vanlig i södra Sverige, framför allt i Skåne och Småland, men förekom även ända upp i Värmland och Uppland.

Det andra tillvägagångssättet var allena-rådande i hela norra Sverige och ner till och med Dalarna, men förekom också vid sidan av den förra metoden i södra Sverige. Den innehöll flera arbetsmoment. Ylletrådarna

lades här vanligtvis i en gammal uttjänt smörkärna (fig 3). Kokhett vatten hålldes på och yllet bearbetades sedan med kärnstaven på samma sätt som vid smörkärning ända till dess att trådarna hade lösts upp och bildat en luddig massa. Man fick inte ta för mycket trådar åt gången och därför tog denna procedur en avsevärd tid. Den upplösta trådmassan torkades därefter på olika sätt. I Alfta i Hälsingland lades den i såll som placerades på stänger i stugtaket och i Hamnerdal, Jämtland, torkades den i ugnen eller på spisen. Först när yllet var torrt tog kardningen vid (fig 4).

Vare sig man använde den ena eller den andra metoden för att sönderdela de små ulltrådarna var det sedan svårt att spinna

garn av enbart det upplösta yllet. Under kardningen blandade man därför i ny ull "allt efter råd och lägenhet". Det spunna garnet blev vanligtvis spräckligt på grund av att det innehöll olikfärgade garnrester.

Trasgarns-, raffel- eller lumptyg var vanliga benämningar på det tyg som vävdes med inslag av det ovan beskrivna garnet – till varp dög detta garn aldrig. Tyget var grovt och av sämre kvalitet än det rena ylletyget och användes bara till vardagskläder såsom arbetsbyxor, -rockar och -kjolar och till hästtäckan och andra grövre brukstextilier. Arbetsskjortor eller bussaronger, som de vanligen kallades, hörde också till de plagg som ofta var sydda av tyg med inslag av lumpgarn. Hos dem som hade det bättre

Fig 2. Detaljbild av trasväv som använts som dekorativt sängtäck i Edsäng, Delsbo, inv nr 206 818. De vita trasorna härrör huvudsakligen från gamla särkas och skjortor och de övriga från t ex utslitna röda vadmalstrumpor och mörkblå tröjor. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

ställt hade trasgarnstyget ett ganska dåligt rykte. Det ansågs vara "kallt och elakt och bara alstra ohyra" (Gullestorp, Västergötland).

I den tryckta litteraturen beskrivs återvinningen av ylleplagg bara någon enstaka gång, men i olika arkiv kan man finna många uppgifter på dess förekomst runt om i Sverige. I Nordiska museets arkiv finns ca 150 uppteckningar där meddelare från olika landskap har besvarat frågan: brukade man dryga ut ullen med gammalt ylle? Fastän uppteckningarna är gjorda så sent som på 1930-talet är det bara knappt ett tiotal personer som förnekar att detta bruk förekom-

mit i deras hemtrakter. Flera meddelare framhåller emellertid att det bara var de allra fattigaste i socknen, som på detta sätt hade varit tvungna att hushålla med tillgångarna. De andra hade ägt en ganska stor fårstam och därmed tillräckligt med ny ull för att fylla beklädnadsbehovet.

Många uppteckningar skildrar också hur återbruket förändrades under 1800-talets senare hälft. Stickade ylleplagg repades visserligen fortfarande upp i hemmen. Men dessa kläder var då inte så nötta och slitna som tidigare, utan man kunde bara repa upp garnet och sedan sticka av det igen. Andra gamla ylleplagg tog man ej längre hand om

Fig 3. De sönderplockade ylletrådarna lades i en gammal smörkärna fylld med varmt vatten och bearbetades med en kärnstav ända tills det att trådarna lösts upp och bildat en luddig massa. Ur uppteckning från Vilhelmina, Lappland, EU 2 497.

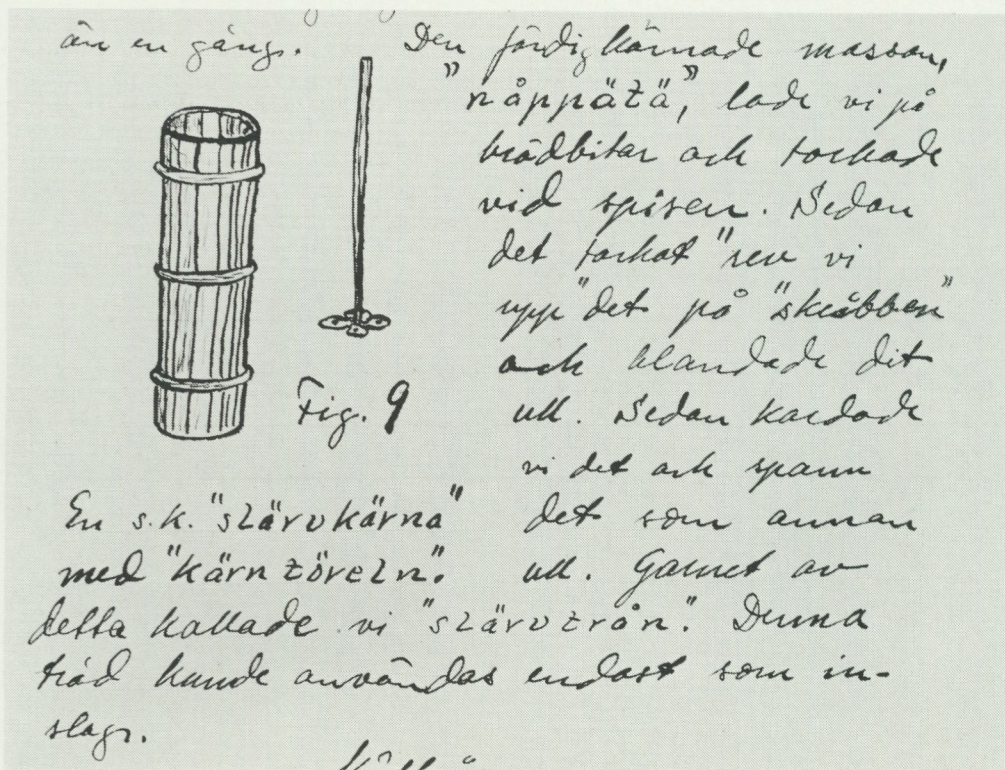

Fig 4. I bondesamhället var det naturligt att barnen så tidigt som möjligt skulle delta i arbetet på gården. Småbarn fick i timmar sitta och plocka sönder små yllelappar tråd för tråd. De deltog också i kardningen av den efter kärningen upplösta trådmassan. Ur upp-teckning från Vilhelmina, Lappland, EU 2 497.

och återvann i hemmen, utan de "sattes in" hos vissa personer eller affärer. Dessa skickade i sin tur yllet vidare till ullspinnerier, som i utbyte härför gav kontant betalning, garner efter önskemål eller eventuellt en filt. Den kanske största förändringen vad beträffar återbruket av kläder av både ylle och andra material åstadkom dock en textil inredningsnyhet – trasmattan – som började förekomma i bondehemmen vid 1800-talets mitt.

Det är okänt hur länge man återvunnit gamla ylleplagg i hemmen. Det äldsta belägget på denna företeelse har jag funnit i en kronofogdeberättelse ifrån Norrbärke i Dalarna år 1748. Kronofogden omtalar där att det är ont om yllelump "emedan åtskilliga hushållerskor i anseende till den ogemena dyrheten som nu är på vadmal, sängryor och ylletyger till kläder, funnit på medel att uppriva slarviga kläder samt dem sedan behandligt i ny uppsatt väv till inslag nyttja och av sådan väv göra nya plagg".

Återvinning av linnekläder till papper

Utslitna plagg var viktiga råvaror inte bara till nya kläder och textilier utan också till någonting helt annat, nämligen papper.

Vi förknippar väl materialet papper med träd och kanske i förlängningen med kalhyggen och förstörda svampställen. Men papper

har i Sverige bara i något mer än hundra år tillverkats av trämassa. Ända fram till 1860-talet var utslitna linnekläder den förnämsta råvaran vid papperstillverkningen. Även lump av ylle användes men endast till det sämre papperet som var grått till färgen.

Redan i de tidigaste dokumenten om papperstillverkningen i Sverige finns det föreskrifter om insamlingen av linnelump. Gustav II Adolf omtalar i ett brev från år 1612 att en papperskvarn inrättats i Uppsala och påbjuder att till denna skall fogdar och befallningsmän insamla linne över hela riket: en halv mark fina eller en mark grova linnekläder från var gård på landsbygden och en mark fint linne från varje gård i städerna.

Fram till 1700-talets mitt tilldelades pappersbruken sina bestämda uppsamlingsområden för lump. I tex privilegiebrevet år 1672 för Östanå pappersbruk i Hälsingland ges ägaren rätt att årligen insamla lump från stora delar av Norrland och år 1680 får Klippan ensamrätt till lumpsamling i Skåne, Halland och Blekinge.

Pappersbruken hade sina egna lumphandlare som reste runt i landet. På 1770-talet hade exempelvis Tumba pappersbruk ett sextiotal lumpsamlare inom Sverige och Finland. Ofta idkade dessa byteshandel och betalade lumpen med tex tobak, peppar och nålar.

Sedelhofswaren har emot betaf-
ning til Grycksbo Pappers-Bruf
leswererade Lumpor för år 1815,
som til bewis lemnas.

J. J. Munktell,

Lingonbacka Pappers-Brufs
Pollett /

Som
tjenar Sedelhof-
waren til bewis, at enligt
Konigl. Maj:ts allernädigste Förord-
ning af den 31 Januarii 1738 haf-
wa leswererat Lumpor för
innerwarande år
1826

Fig 5. En kunglig förordning år 1738 gjorde det till en medborgerlig plikt för varje hushåll att ta tillvara sin linnelump och sälja den till pappersbruken. Kvitton på levererad lump till Grycksbo pappersbruk i Dalarna och Lingonbacka pappersbruk i Uppland. Landsarkivet, J R Anderssons samling, Uppsala.

Genom en kunglig förordning av år 1738 om lumpors samlande till pappersbruken, vilken gällde ända fram till 1820-talet, gjordes det till en medborgerlig plikt för varje "husbonde och husmoder, högre och lägre, i varje hushåll såväl i städerna som på landet" att tillvarata lump och sälja den till pappersbruken för fastställd taxa. Den som uppfyllt sin årsskyldighet fick av pappersbruket ett kvitto på sin leverans av lump (fig 5).

Trots förordningen gick det på många håll mycket trögt med leveranserna av pappersbrukens förnämsta råvara. Den fastställda taxan för linnelumpen var ganska låg och

människorna behöll därför i stor utsträckning sina slitna linneplagg och återbrukade dem hemma.

Återbruk av linnekläder i hemmen

I Svealand och Norrland klipptes ofta de gamla linneplaggen sönder till inslag i de trasvävar som användes som sängkläder; vävda av grova linnetrasor och odekorerade låg de mer eller mindre vita vävarna som ett slags underlakan ovanpå höet eller halmen i bädden. Men trasvävar har också på vissa håll tjänat som dekorativa sängtäckan men var då vävda av finare linneremsor och mönstrade genom inplock av färggranna tyglappar eller genom garnnockor i olika färger. Innan ett utnött linneplagg blev inslag i en trasväv kunde det ha haft en helt annan funktion och tjänat en tid som t ex barnlinda eller trasa.

I sin bok *Trasväv* säger Kerstin Sjöqvist att man ännu inte vet hur länge trasvävar vävts i vårt land; hennes tidigaste uppgift på förekomsten av detta slag av bäddtextil är från Gästrikland år 1773. Mitt äldsta be-lägg på detta återbruk kommer, liksom för ullfiberåtervinningen, från en kronofogdeberättelse från år 1748. Fogden säger i den-na att allmogen i Västerdalarna inte har någon lump att sälja till Grycksbo pappersbruk eftersom de, när "de slitit sina kläder alldeles sönder, göra sig därav lakan och ryor, vilka de bruka till sängkläder".

Vad beträffar linnetrasvävar bör det också tilläggas att det finns uppgifter om att även dessa köptes upp av pappersbrukens lumphandlare. Man kan således tänka sig att en gammal skjorta först klipptes sönder till barnlinda, sedan tjänade som inslag i trasväv och slutade som några trycksidor i en bok.

Återanvändning av bomulls- och sidenplagg

Till folkligt dräktskick hörde vanligtvis ett antal färggranna plagg av bomullstyg – hel-vita bomullsplagg såsom skjortor och överdelar blev inte allmänna förrän i slutet av

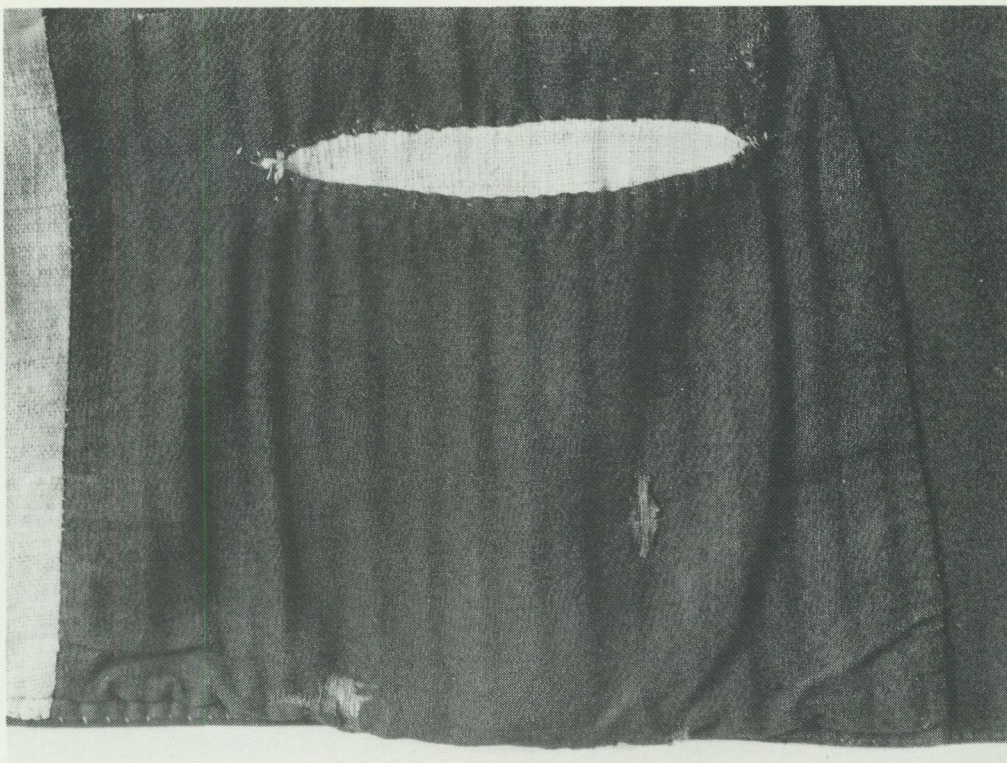

Fig 6. Plisserad kjol använd som foder i mansrock från Ovanåker, Hälsingland, inv nr 111 079. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

1800-talet. En hel uppsats skulle kunna skrivas bara om återbruket av dessa kläder. Varenda liten mönstrad lapp togs tillvara; som foder, skoning eller dekoration på andra plagg och textilier kan man återfinna större eller mindre tygbitar från främst gamla nötta förkläden, huvudbonader och halskläden. En av många intressanta föremålsgrupper som i detta sammanhang kan nämnas är bindmössorna. Genom att bara studera fodret i de mössor som finns bevarade i Nordiska museets samlingar kan man lära sig mycket om mönsterrikedomen i de bomullsplagg som förekom i olika landskap under 1700-talet och början av 1800-talet.

Hittills har jag inte funnit några uppgifter som tyder på att man i Sverige repat upp och återvunnit bomullsplagg, men många

källor vittnar om att man gjorde det med ett annat köpetyg, det dyrbara sidenet.

Till folklig dräkt hörde ibland något enda plagg av siden, t ex sidenhätta med sidenband, men naturligtvis fanns det många familjer på landsbygden som inte ägde ett endaste plagg av detta material. Det uttjän- ta sidenet återvanns på samma sätt som yllet. Det klipptes sönder i små fyrkanter, repades upp och kardades sedan tillsammans med ull. Härav fick man ett tyg som ansågs vara både starkt och vackert och "som man kunde vara fin med". Så berättas det exempelvis från Tannefors i Östergötland att finare ylleklänningar på 1880-talet innehöll upprepat silke.

Återbruket av siden på landsbygden hade aldrig någon praktisk betydelse, eftersom

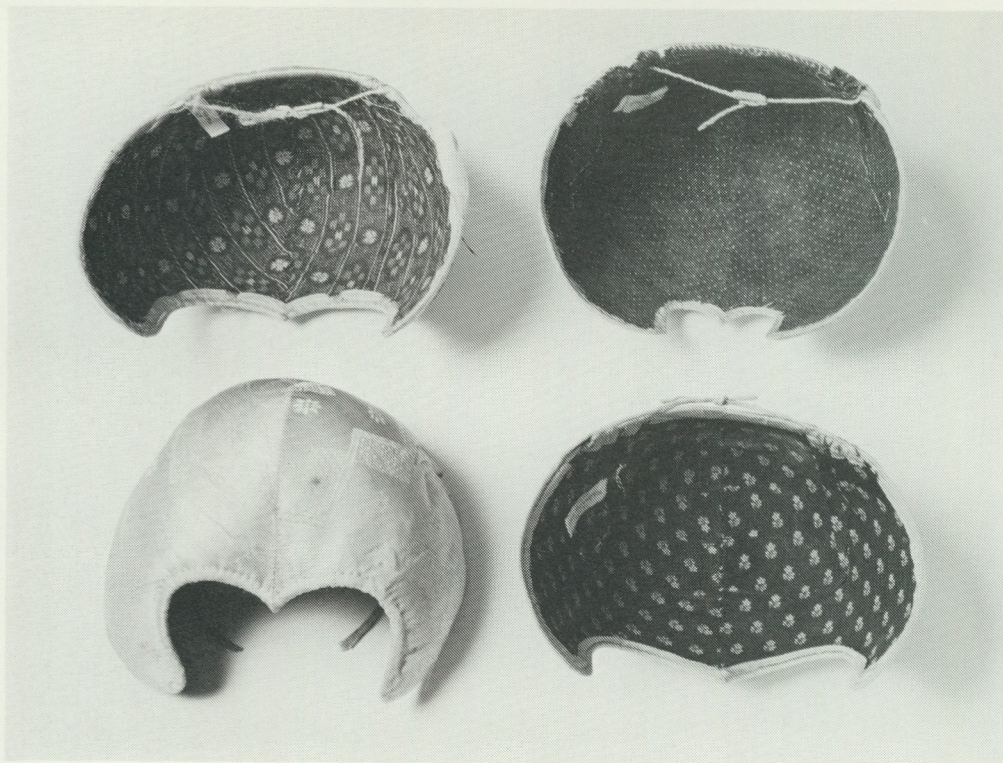

Fig 7. De tryckta bomullstyger, som brukades i det folkliga dräktskicket till bl a halskläden, huvudbonader och förkläden, kan man återfinna som skoning, foder eller dekoration på andra plagg och textilier. Bara genom att studera fodret i de bindmössor som finns bevarade i Nordiska museets samlingar kan man få en god uppfattning om mönsterrikedomen i de tryckta bomullstyger som förekom under 1700-talet och början av 1800-talet. Fyra bindmössor från Nederkalix, Norrbotten, inv nr 62 473, 76 791, 76 851, 76 792. Foto Ulla Wåger, Nordiska museet.

antalet sidenplagg var så begränsat. Ett stort antal kläder av siden kunde däremot personer tillhörande de högre stånden äga, men i vad mån dessa kläder återbrukades är det svårt att yttra sig om. En viss grad av återbruk kan man dock konstatera. Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, skriver i sin dagbok i december 1827 att hon skickat iväg svarta sidenlappar, som "Mamsell Lille, om Gud vill, skall plocka sönder åt mig till att spinna". I ett hushållsmagasin från år 1762 berättas det också om flitiga

och aktsamma fruntimmer, som på resor och andra lediga tillfällen brukade repa upp små sidenlappar. Av det upplockade silket vävdes sedan ett slags halvsiden, som användes bl a till näsdukar och strumpor.

Lapptäcken hör i huvudsak till vårt eget århundrade. Men redan i början av 1800-talet förekom det att gamla bomulls- och sidenplagg klipptes sönder för detta ändamål. De som vid denna tid förfärdigade sådana textilier på landsbygden hörde dock knappast till böndernas skara. I min hem-

bygd, Åhls socken i Dalarna, berättas det ännu om den ståndsperson som på 1890-talet köpte upp och klippte sönder ett stort antal broderade sidenhättor till ett lapp-täcke.

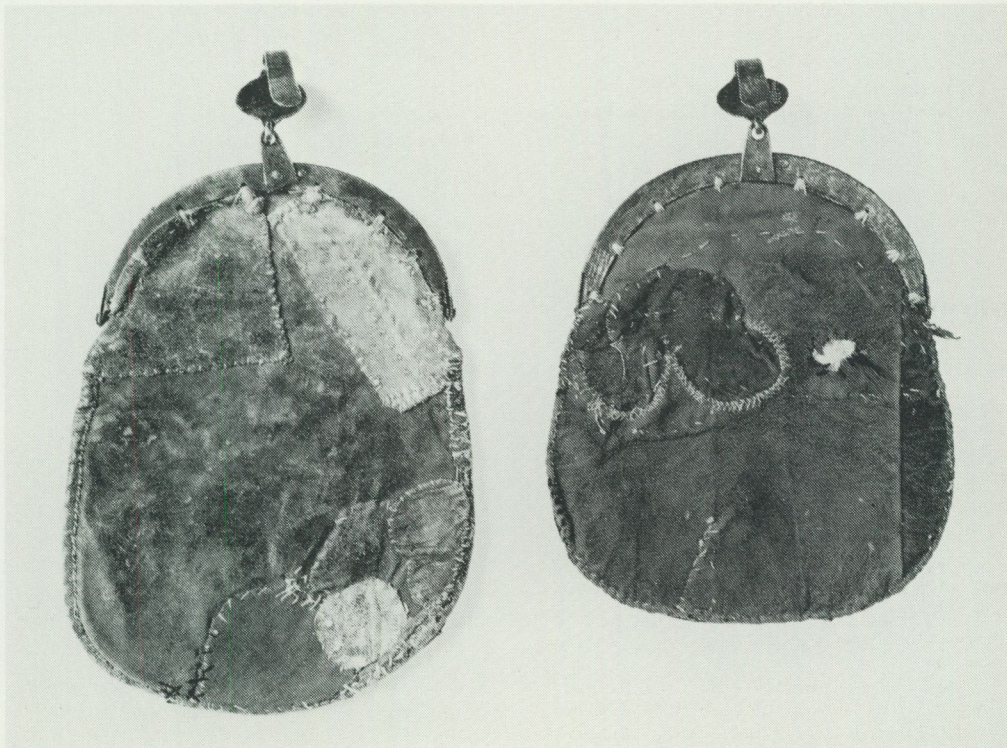
Återanvändning av skinnkläder

Skinnplassen varade mycket länge; ett förskinn eller ett par skinnyxor kunde räcka i två generationer. När dessa plagg till slut dock blev obrukbara togs naturligtvis skinn-
net tillvara och återanvändes till olika ändamål varav här bara skall ges ett par exempel.

De lösa kjolväskor som hör till det folkliga dräktskicket är vanligtvis av tyg men har en baksida av skinn. På flera av Nordiska museets väskor är baksidan lagad. Men det är inte väskan som nöts så att man varit tvungen att reparera den, utan baksidan består av ett stycke skinn som tagits från ett redan lagat skinnplagg. Ifrån Offerdal i Jämtland har museet en väska med baksidan gjord av en gammal skinnhandske med rester kvar av broderiet (fig 8).

Byskomakaren Jonas Stolt berättar i sina minnen om hur han i Högsby socken i Småland på 1820-talet tillverkade skor till hus-
hållens olika medlemmar. Drängar och pi-

Fig 8. Folkdräktens kjolväska har ofta en baksida av skinn, som kommer från något utslitet skinnplagg. Till väskan t v från Offerdal, Jämtland, inv nr 51 044, har man sannolikt använt en skinnbåt från ett lappat förskinn och väskan t h från Sunne, Jämtland, inv nr 47 770, har en baksida bestående av en utsliten skinnhandske, som har rester kvar av broderiet kring tummen. Foto Ulla Wäger, Nordiska museet.

gor fick fyra par skor vardera om året. Sulorna på dessa skor var emellertid inte så starka: "För att något hjälpa den tunna sulan så släppte var och en till ett par gamla utslitna skor, som sprättades sönder och lades mellan nävern och sulan."

Även ett par gamla utslitna skor betraktades sålunda i bondesamhället som en resurs, som inte fick förlösas; den s k "slit-och-släng"-mentaliteten hör hemma i det högurbaniserade samhället och uppträder först efter 1900-talets mitt.

Källor

Otryckta

Nordiska museets arkiv. Stockholm. Uppteckningar.

Dialekt- och folkminnesarkivet. Uppsala. Upp-teckningar.

Landsarkivet. Uppsala. Landskansliets i Kopparbergs län arkiv; J. R. Anderssons samling.

Tryckta

Ambrosiani, S., Dokument rörande de äldre pappersbruken i Sverige . 1923.

Arv og eje. Sparetider. 1974.

Beijer, Å., Tidans ullspinneri i Västergötland. Tillkomst och drift av ett långgodsspinneri på landsbygden. (Uppsala univ. C1-uppsats i etnolog.) 1978 [Stencil.]

Boëthius, B., Grycksbo 1382–1940. 1942.

Bråmås, A. M., I näverskor och skimp. 1969.

Castegren, E., Riksbankens pappersbruk Tumba. 1955.

Clemensson, G., Klippans pappersbruk med Lessebo och Boksholm. 1932.

Hanssen, B., Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. 1952.

Hedlund, G., Dräkt och kvinnlig slöjd i Ovensjö socken 1750–1850. 1951.

Lundsjö, O., Fattigdomen på den svenska landsbygden. 1975.

Montelius, O., Arbetslivet i en Gagnefsby kring sekelskiftet. 1962.

Reenstierna, M. H., Årstadagboken. Journaler från åren 1793–1839. 1–3. 1946–1953.

Rothof, L. W., Hushålls-Magasin. 1762.

Sjöqvist, K., Träsväv. 1967.

Stolt, J., Byskomakaren Jonas Stolts minnen. Anteckningar från Högsby socken i Kalmar län. 1972.

Thomas, Ch., Återanvändning, återvinning & återbruk. Tryckt på återanvänt papper 1976.

Wahlgren, A., Man borde inte sova. 1976.

Vara & undvara. En utställning från Svensk form. (Katalog.) 1978.

Westberg, H., Östanå pappersbruk i Hälsingland. 1965.

Återvinning av råvaror. Utg av projektgruppen Resurser och råvaror, Sekretariatet för framtidsstudier. 1977.

Summary

Reuse of old clothes in the Swedish peasant society

Life in the peasant society was characterized by selfsubsistence and extreme thrift. As raw materials were scarce, worn-out clothes were regarded as a resource which was taken care of and reused.

The old woollen garments were cut into small bits and pulled to pieces thread by thread. In the south of Sweden these threads were carded until they were broken up, but in central and northern Sweden they were placed in an old churn, hot water was poured over them and they were churned with the beater until they formed a fluffy mass. The broken up mass of threads was then carded with new wool, spun and used once

again as weft-thread in woollen cloth.

Up to the 1860's white paper was made of linen rags. A Royal Ordinance of 1738 made it a civil duty for every household to sell its worn-out linen clothing to the papermills. In central and northern Sweden the worn-out linen garments were often used as weft in the rag-materials serving as sheets in beds.

There has never been any method for regeneration of leather garments, but these — of course like many textile garments — were reused as, for example, linings or for sewing other smaller garments out of the less worn portions.